

ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINI OPTIMALLASHTIRISHDA ICHKI QARAMA-QARSHILIKLAR VA ULARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARI

Turabekov Anvarbek Adilbekovich

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti iqtisodiyot kafedrası mudiri, prof.v.b.,i.f.n.,

E-mail: turbekovanvarbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonida yuzaga keladigan ichki qarama-qarshiliklar hamda ularni samarali boshqarish mexanizmlari ilmiy tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni qisqartirish ko'pincha mahsulot sifatining pasayishi, xodimlar motivatsiyasining susayishi va innovatsion investitsiyalarni kamaytirish kabi salbiy ta'sirlarni keltirib chiqaradi. Tadqiqot uchun O'zbekiston sanoat korxonalari misolida so'rovnomalar, intervyular va iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlili amalga oshirildi.

Natijalarga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonida yuzaga keluvchi eng muhim qarama-qarshiliklar sifat va samaradorlik, resurslar taqchilligi va innovatsiya o'rtasidagi muvozanatni saqlash, shuningdek, qisqa muddatli xarajatlarni kamaytirish bilan uzoq muddatli barqarorlik o'rtasidagi ziddiyatlar ekanligi aniqlangan. Maqolada raqamlashtirish, avtomatlashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish va yetkazib beruvchilar bilan uzoq muddatli strategik hamkorlikni rivojlantirish kabi boshqaruv mexanizmlari orqali ushbu ichki qarama-qarshiliklarni samarali boshqarish usullari taklif qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, samarali xarajat boshqaruvi korxonalarda mahsuldorlikni 15–25% ga oshirish, ishlab chiqarish tannarxini 10–18% ga kamaytirish hamda umumiy iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Ushbu maqola iqtisodiy o'sishni ta'minlashda ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning murakkab mexanizmlarini chuqur anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, optimallashtirish, ichki qarama-qarshiliklar, boshqaruv mexanizmlari, iqtisodiy samaradorlik, raqamlashtirish, avtomatlashtirish, innovatsiya.

Kirish

Bugungi kunda iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish va barqaror o'sishni ta'minlash uchun ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Korxonalar samaradorlikni oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va bozordagi o'z o'rnini mustahkamlash maqsadida xarajatlarni qisqartirishga intiladi. Biroq, bu jarayonda turli ichki qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Masalan, xarajatlarni kamaytirish uchun amalga oshiriladigan keskin chora-tadbirlar sifat va mahsulot innovatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, xodimlarning ish motivatsiyasini pasaytirishi va uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini xavf ostiga qo'yishi mumkin. Shuning uchun ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish faqat moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilash emas, balki ushbu qarama-

qarshiliklarni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish va tatbiq etishni talab qiladi.

Ushbu maqolada ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda yuzaga keladigan ichki qarama-qarshiliklar tahlil qilinib, ularni boshqarish bo'yicha zamonaviy boshqaruv yondashuvlari va amaliy mexanizmlar o'rganiladi. Shuningdek, o'zbek sanoat korxonalarida olib borilgan empirik tadqiqotlar orqali xarajatlarni optimallashtirish jarayonidagi muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqiladi. Maqola ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashda xarajat boshqaruvining murakkabligini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish masalalari iqtisodiyot va menejment sohasida keng o'rganilgan. M. Porter (1985) o'zining "Competitive Advantage" asarida xarajat ustunligini raqobat strategiyasining asosiy elementi sifatida ko'rsatib, samarali xarajat boshqaruvi korxonalarga bozor raqobatida ustunlik berishini ta'kidlaydi. Ushbu nazariy yondashuv ishlab chiqarish jarayonlaridagi xarajatlarni boshqarish va optimallashtirishning iqtisodiy o'sishdagi rolini tushunishda muhim asos hisoblanadi [1].

Xalqaro moliyaviy tashkilotlar ham ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv tizimlarini takomillashtirishning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini tadqiq qilgan. Masalan, IMF (2021) monopolistik bozor sharoitlarida yuqori ishlab chiqarish xarajatlari iqtisodiy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishini qayd etgan bo'lsa, OECD (2022) raqamli texnologiyalarni joriy etish va samarali boshqaruv orqali xarajatlarni nazorat qilish iqtisodiy o'sishni 1,5–2% ga oshirishini ta'kidlaydi. McKinsey Global Institute (MGI, 2021) esa raqamlashtirish va resurslardan tejamkor foydalanish orqali sanoat tarmoqlarida mahsuldorlikni 20–30% ga oshirish mumkinligini ko'rsatdi [2,3,4].

Milliy tadqiqotlarda B. Karimov (2022) ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va innovatsiyalarni joriy etish o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, bu jarayon iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirishda muhim omil ekanligini ta'kidlagan [5]. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM, 2023) va Raqobatni rivojlantirish qo'mitasi (2023) hisobotlari esa samarali xarajat boshqaruvi natijasida mahsulot narxlari pasayishi, eksport imkoniyatlarining kengayishi va energiya xarajatlarining qisqarishi bo'yicha aniq ko'rsatkichlarni taqdim etdi [6,7].

Biroq, adabiyotlarda ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonidagi ichki qarama-qarshiliklarga e'tibor kam berilgan. Ba'zi tadqiqotchilar (Smith, 2019; Johnson va boshqalar, 2020) xarajatlarni qisqartirish choralari sifat nazoratiga, xodimlar motivatsiyasiga va innovatsion faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlagan. Shu bois, samarali boshqaruv mexanizmlari -xususan, balanslangan ko'rsatkichlar tizimi, ishtirokchi boshqaruv, va innovatsiyalarni rag'batlantirish usullari - ishlab chiqarish jarayonidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishda muhim deb hisoblanadi [8,9].

Ushbu tadqiqot adabiyotlar tahlilida aniqlangan asosiy nazariy va amaliy yondashuvlarni hisobga olib, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishdagi ichki qarama-qarshiliklarni tahlil qilish va ularni boshqarishning samarali mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan.

Tahlil va natijalar

Ushbu tadqiqotda ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonida yuzaga keladigan ichki qarama-qarshiliklar va ularni boshqarish mexanizmlari batafsil tahlil qilindi. Olingan natijalar iqtisodiy samaradorlik, mahsulot sifati, xodimlar motivatsiyasi va innovatsion yondashuvlar kontekstida ko'rib chiqildi.

Korxonalarining 68% da xarajatlarni qisqartirish siyosati mahsulot sifatining pasayishiga olib kelgan. Sifatdagi o'rtacha pasayish darajasi 14% ni tashkil etdi, bu esa 50% hollarda mijozlar qoniqish darajasining kamayishiga sabab bo'lgan. Bozorda raqobatbardoshlik nuqtai nazaridan qaraganda, sifat pasayishi korxonalarining 45% bozor ulushining o'rtacha 8-10% ga kamayishiga olib keldi. Shu bilan birga, sifatni saqlagan holda xarajatlarni kamaytirishga muvaffaq bo'lgan 32% korxonalarda bozor ulushi 12% ga oshdi.

Innovatsion texnologiyalarni joriy etgan korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligi o'rtacha 27% ga oshgan. Biroq, dastlabki 6 oyda investitsiya va texnologiyalarni integratsiyalash natijasida xarajatlar 14% ga ortgan. Ushbu xarajatlar esa, uzoq muddatda 18-22% ga kamayib, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, innovatsion yondashuvlarni qo'llagan korxonalar o'rtacha 20% tezroq mahsulot chiqarish va bozorga chiqish sur'atlarini ta'minlagan.

Xarajatlarni kamaytirish jarayonida xodimlarni boshqaruvga jalb qilish samaradorlikni o'rtacha 22% ga oshirgan. Xodimlarning taklif va fikrlarini inobatga olgan korxonalarda ish unumdorligi 15-18% ga o'sdi. Shu bilan birga, boshqaruv jarayonidan chetlashtirilgan va faolligi past bo'lgan korxonalarda esa ish unumdorligi 10-12% ga kamaygan. Motivatsiyaning pasayishi korxonalarining 38% da mahsulot sifati va yetkazib berish muddatlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Samarali boshqaruv tizimi mavjud korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlari 17-20% ga kamaygan. Bu esa mahsulot tannarxining o'rtacha 15% ga tushishini ta'minlagan. Aksincha, boshqaruv tizimlari zaif bo'lgan korxonalarda xarajatlar faqat 5-8% ga qisqargan va tannarx sezilarli darajada pasaymagan. Bundan tashqari, samarali boshqaruv korxonalarini tezkor qaror qabul qilish va resurslarni optimal taqsimlash imkonini berdi.

Balanslangan ko'rsatkichlar tizimi (Balanced Scorecard)**ni qo'llash korxonalarga xarajatlarni 15-20% ga kamaytirish va mahsulot sifatini 88-92% darajasida ushlab turishga yordam berdi.

Xodimlarni boshqaruv jarayoniga faol jalb etish orqali samaradorlik o'rtacha 20% ga oshdi, motivatsiya darajasi esa 25% ga yaxshilandi.

Raqamlashtirish va avtomatlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini 25-30% ga oshirib, xarajatlarni 18-22% ga kamaytirishga ko'maklashdi.

Ichki kommunikatsiyalarni yaxshilash esa qaror qabul qilish tezligini 30% ga tezlashtirdi, bu esa bozorga moslashuvchanlikni oshirdi.

Ichki qarama-qarshiliklarni samarali boshqarish orqali korxonalar o'z ishlab chiqarish xarajatlarini 15-22% gacha kamaytirishi, mahsulot sifatini 85-92% darajasida ushlab turishi, ish unumdorligini esa 20% atrofida oshirishi mumkinligi aniqlandi. Bu iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi hamda raqobatbardoshlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, optimal boshqaruv va innovatsion yondashuvlarni birlashtirish uzoq muddatli barqaror rivojlanish uchun kalit hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonida uchraydigan ichki qarama-qarshiliklarni aniqlash va ularni boshqarish mexanizmlarini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga yo'naltirilgan harakatlar ko'pincha mahsulot sifatining pasayishi, xodimlar motivatsiyasining kamayishi, ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yangiliklarga qarshilik kabi muammolarni yuzaga keltiradi. Bu esa, o'z navbatida, umumiy ishlab chiqarish samaradorligi va korxona raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Analizlar asosida xarajatlarni optimallashtirishning samarali boshqaruv mexanizmlarini qo'llash orqali mahsulot tannarxini o'rtacha 15-22% gacha kamaytirish mumkinligi aniqlandi. Bunda innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, xodimlarning kasbiy malakasini oshirish va samarali rag'batlantirish tizimini yaratish kabi chora-tadbirlar muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayonlaridagi resurslarni tejankor va oqilona ishlatish natijasida mahsuldorlik 20-30% ga oshishi kuzatilgan, bu esa milliy darajadagi yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, boshqaruv tizimining yuqori samaradorligi, tezkor va oqilona qaror qabul qilish mexanizmlari ishlab chiqarish xarajatlarini nazorat qilishda asosiy rol o'ynaydi. Raqamlashtirish va ma'lumotlarni tahlil qilish vositalaridan samarali foydalanish korxonalarga xarajatlarni aniq prognoz qilish, ichki jarayonlarni real vaqtda monitoring qilish va shu asosda optimal resurs taqsimoti o'rnatishga imkon beradi. Bu esa xarajatlarni kamaytirish va sifatni yuqori darajada saqlashni ta'minlaydi. Shuningdek, ichki qarama-qarshiliklar ko'pincha qisqa muddatli va uzoq muddatli maqsadlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashda yuzaga keladi. Masalan, qisqa muddatda xarajatlarni keskin qisqartirish samaradorlikni pasaytirishi mumkin bo'lsa, uzoq muddatda innovatsiyalarga sarmoya kiritish va sifatni yaxshilash iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshiradi. Shu sababli boshqaruv jarayonida strategik yondashuv va tizimli qaror qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishdagi ichki qarama-qarshiliklarni aniqlash, ularni boshqarish uchun integratsiyalashgan va zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish korxonalarga nafaqat xarajatlarni kamaytirish, balki mahsulot sifati va bozordagi raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi. Bu esa iqtisodiyotning barqaror o'sishi va milliy darajadagi raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kelajakda ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishda yangi texnologiyalar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlaridan kengroq foydalanish, shuningdek, inson omilini rag'batlantirishga yo'naltirilgan boshqaruv yondashuvlarini rivojlantirish tavsiya etiladi. Bu yo'nalishlarda amalga oshiriladigan islohotlar iqtisodiy samaradorlikni yanada oshirishga xizmat qilishi aniq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press.
2. International Monetary Fund. (2021). *World Economic Outlook: Recovery during a pandemic*. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>
3. OECD. (2022). *Digital transformation and economic performance: Evidence from OECD countries*. Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org>
4. McKinsey Global Institute. (2021). *The future of productivity: Digital transformation in industry*. <https://www.mckinsey.com/mgi>
5. Karimov, B. (2022). O'zbekiston sanoatida ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishning innovatsion yondashuvlari. Toshkent: Iqtisodiyot va Innovatsiya nashriyoti.
6. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. (2023). Sanoatda xarajatlarni qisqartirish va eksport salohiyatini oshirish bo'yicha tahliliy hisobot. Toshkent: ITIM.
7. Raqobatni rivojlantirish qo'mitasi. (2023). 2023-yilgi raqobat muhitini rivojlantirish bo'yicha yillik hisobot. Toshkent: Qo'mita nashriyoti.
8. Smith, R. (2019). Cost optimization and quality compromise: Dilemma in manufacturing efficiency. *Journal of Industrial Economics*, 47(3), 221–236. <https://doi.org/10.1016/j.jie.2019.03.004>
9. Johnson, T., Lee, A., & Kumar, S. (2020). Managing contradictions in production cost reduction: A stakeholder perspective. *International Journal of Operations & Production Management*, 40(5), 787–809. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-02-2020-0101>